

**FONETİK DİALEKTİZMLƏRİN AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ İŞLƏNMƏ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA
(MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ BƏDİİ NƏSR NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)**

Gülzar Məhəmməd qızı Ağakışiyeva

BSU

gulnar.rehimli.90@mail.ru

Xülasə

Məqalədə müstəqillik dövrü bədii nəsr əsərlərinin dilində işlənmiş səs əvəzlənmələri türk dilləri ilə qarşılıqlı və müqayisəli şəkildə araşdırılmış və öyrənilmişdir. Ədəbi dildən yalnız fonetik cildlə fərqlənən, tipikləşmə, obrazın hansı coğrafi əraziyə mənsub olduğunu, danışığının təbiiliyini, canlılığını bildirmək məqsədilə bədii dildə işlədilən fonetik dialektizmlər bizə türk dillərinin fonetik sistemi ilə müqayisə aparmaqda, ortaq və fərqli fonetik əvəzlənmələri müəyyən etməkdə bizə zəngin material verir.

Açar sözlər: səs əvəzlənmələr, türk dili, müqayisə, bədii nəsr, müstəqillik dövrü.

**SOUND SUBSTITUTIONS IN PHONETIC DIALECTICISMS AND THEIR
PROCESSING CHARACTERISTICS
(BASED ON COMPARISON WITH ARTISTIC PROSE EXAMPLES OF THE
INDEPENDENCE PERIOD AND TURKISH LANGUAGES)**

Summary

In the article, the sound substitutions used in the language of artistic prose works of the period of independence are investigated and studied reciprocally and comparatively with Turkish languages. Phonetic dialectisms, which differ from the literary language only in phonetic volume, typification, which geographical area the character belongs to, the naturalness and liveliness of his speech, used in the artistic language, give us rich material for comparison with the phonetic system of Turkish languages, and for identifying common and different phonetic substitutions.

Key words: sound substitutions, Turkish language, comparison, artistic prose, period of independence

Azərbaycan dilinin səs quruluşu müxtəlif fonetik hadisələrlə daim inkişafda olmuşdur. Dilimizdəki fonetik hadisə və qanunlar müxtəlif tendensiyaların nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Azərbaycan dilindəki fonetik hadisələrin çoxu bir-birinin qarşılığı kimi reallaşmışdır. Məsələn, diftonqlaşma - karlaşma, uyğunlaşma-fərqlənmə, kipləşmə- novlaşma, qalınlaşma, səsartımı-səsdüşümü və s. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu hadisələr artıq sabitləşmişdir. Qədim abidələrimizin dilində və dialektlərimizdə isə bu hallar tam müəyyənləşməmişdir. Bəzən bir leksik vahid ədəbi dildə bir fonetik biçimdə işləndiyi halda dialektə fərqli fonetik libasda ortaya çıxır. Məsələn, Kəndin başında özünə ev tikmişdi. *Babət* ev idi (4, s. 7); Nümunədə ədəbi dildə işlənən “babat” sözü dialektə “babət” kimi işlənərkəndir. Burada ə>a keçidi baş vermişdir. Bu faktlar müasir Azərbaycan nəsr əsərlərində istənilən qədərdir.

Fonetik dialektizmlər ədəbi dildən yalnız fonetik cildlə fərqlənir. Eyni mənalı leksik vahidlər dialektlərdə fərqli fonetik cildə reallaşır. Fonetik dialektizmlər müxtəlif fonetik proseslər: səs dəyişmələri, səs artımı və səs düşümü, səslərin yerdəyişməsi ilə müşahidə olunur.

Fonetik dialektizmlər bədii əsərdə obrazların səciyyəvi keyfiyyətlərini, yerli xüsusiyyətlərini və onların hansı dialekt və şivənin nümayəndəsi olmasını müəyyənləşdirməkdə, xarakterini daha qabarıq

vermək üçün mühüm rol oynayır. Bu dialektizmlər müəyyən bir dialektə xas, fonetik dəyişikliklərə uğramış sözlərdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz Müstəqillik illəri Azərbaycan nəsrində işlənən dialektizmlərdə sait əvəzlənmələri daha çox müşayiət edilir. Bu fonetik hadisə ilə bağlı M.Şirəliyev yazır: “*Dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz bir çox səslərin əvəzlənməsi hadisəsi həm ayrı-ayrı dialekt və şivələrimiz arasında, həm dialektlərimizlə ədəbi dil arasında olan fərqli cəhətləri, həm dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq, həm də Azərbaycan dili ilə başqa türk dilləri arasında oxşar və ayrılan cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu isə öz növbəsində dilimizin mənbə və inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq və onun hansı qəbilə dilləri əsasında təşəkkül etdiyini müəyyənləşdirməkdə dil tarixinə olduqca böyük fayda verə bilər*” (14, s.39).

Tədqiqata cəlb etdiyimiz bədii əsərlərin dilində işlənən dialektizmlərdə səs əvəzlənmələri iki yerə ayrılır: saitlərin əvəzlənməsi, samitlərin əvəzlənməsi.

Nəsr əsərlərindəki fonetik dialektizmlər ədəbi dildəkilərdən kəmiyyətcə fərqli və zəngindir. Bu fərqli amillər özünü saitlərin uzun və qısalığı, burun variantlarının və burun saitlərinin işlənməsində göstərir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz bədii əsərlərin dilində üç prinsip əsasında qruplaşdırdığımız aşağıdakı səs əvəzlənmələri fonetik hadisəsinə rast gəldik:

Sait əvəzlənmələri:

Dilarxası saitlərin dilönü saitlərlə əvəzlənməsi:

a>ə əvəzlənməsi: *bağçaya, inanmeysən, danışeysən, qəmədyə, xəsyətidi, qədəğən, babət.*

Qaydaları, qədəğələri adamlar özləri qoyub (4, s.140)

a>e əvəzlənməsi: *olacey, çıxardaceyəm, alaceylər. Sabah Şamaxı bazarından kisə-kisə mal alaceylər* (4, s. 40).

Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi:

o>u əvəzlənməsi: bu fonetik hadisə əsasən şimal qrupu şivələrinə, şərq qrupu şivələrinə daxil olan Quba şivəsi üçün xarakterikdir. Bununla yanaşı o>u səs əvəzlənməsi cənub qrupu şivələrindən Bakı, Şəki, Qərbi Azərbaycanın Meğri, Çəmbərək şivələrində müşahidə olunur (5, s.70). Tədqiqata cəlb etdiyimiz bədii əsərlərdə bu əvəzlənməyə sözün ilk hecasında rast gəldik. Məsələn, *tupuğuna>topuğuna, tulazladı>tolazladı* (2, s.91). Müstəqillik illəri Azərbaycan nəsrində də bu hal müşayiət olunur. Məsələn, *Buyuva qurvan, ay bala!* (1, s.7) və s.

[O] səsinin [u] səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, türk dillərinin əksəriyyətində mövcud olmuş və indi də mövcuddur. o>u hadisəsi tatar, başqırd, qaraqalpaq və başqa türk dilləri üçün ön səciyyəvi fonetik hadisədir. Bu hadisə türk, çuvaş, uyğur, yakut, türkmən dillərində və başqa türk dillərində də bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir.

ö>ü əvəzlənməsi- bu səs əvəzlənməsi Bakı, Quba, Dərbənd, Qazax şivələrində, Tovuz, Zaqatala, İraq-türkman ləhcəsinin Altun körpü şivəsində, Qərbi Azərbaycanın Meğri, Çəmbərək, Karvansaray şivələrində sözün əvvəlində və ortasında müşahidə olunur: *dağlı-döyünlü>düyünlü* (2, s.93).

[Ö] səsinin [ü] səsi ilə əvəzlənməsi halına demək olar ki, bütün türk dillərində rast gəlinir. Məsələn, ö>ü keçidi tatar və başqırd dillərində də işlənir.

“*Tatar və başqırd dillərində ulu türkdəki [ö]səsinin [ü] səsinə keçərək daralması [o] səsinin [u] səsinə keçərək daralması ilə sıx bağlıdır*” (11, s.24) .

K.Səmədova yazır ki, ö>ü hadisəsini başqırd, tatar və çuvaş dilləri ilə digər türk dillərini müqayisə etdikdə də görmək mümkündür. Məlumdur ki, tatar və başqırd dillərində [ö] səsi yoxdur. Buna görə də bir çox türk dillərində ilk hecəyə [ö] səsinə başqırd və tatar dillərində [ü] səsi uyğun gəlir: *kül, sün, küz//güz, kümer kömür, kük, üt” od, ülem”ölüm* (tatarca) (13, s.98).

ə>i əvəzlənməsi: Bir də məhəllə camaatı gördü ki, Cavad qəzasından bir *şikilli* gözəl-göyçək oğlan gəlib (3, s. 96).

Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi:

ə>ö. Bakı, Quba, Dərbənd, Qazax kimi şərq və cənub qrupu şivələrində işlənən bu səs əvəzlənməsi, əsasən sözün əvvəlində və ortasında dodaq samitlərinin təsiri ilə əmələ gəlir; *dədən>dədən, törəməvü>törəməni* (5,s.89) .

Türk və qaqauz dillərində ə>ö əvəzlənməsi yerinə e refleksi mövcuddur: gevzemek/türk, qevlemaa/qaq (8 s.80).

e >ö əvəzlənməsi: Bilirsən nə var, mənim öyüm haram görməyib-(3, s.22).

i>ü əvəzlənməsi: ziyarətün, kimliyüvü, mətləbüvi, ətiüvü, gedirük, çərlətdün, əlünən, qeybatüvi, süz, desünnər, öləsüz, itüvüzə və s. Səməndər sarıcild dəftəri bağladı, götürüb əvvəlki yerinə süyürməyə qoydu. (12, s.362).

a>o əvəzlənməsi: anovun, söz-sov, yovuq, atonnan şimal-şərq ləhcəsi

Samit əvəzlənmələri:

Samit səslərin əvəzlənməsi tədqiqata cəlb etdiyimiz bədii əsərlərdə rast gəlinən fonetik hadisələrdəndir.

Samit fonem əvəzlənmələrinə ədəbi dildə çox tez-tez rast gəlinir. Azərbaycan dilinin dialektlərində samitlərin fəal üzvə görə əvəzlənməsi dodaq, diş və damaq samitlərində özünü göstərir.

b>p. Dialektlərimizdə [b] səsinin karlaşması söz əvvəlində kar [p] səsi geniş yer almışdır. Eyni zamanda “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanında da bu fonetik hadisə işlənir. “...Bəzi sözlərin sonunda b (gəlib, yazıb), bəzində p (gəlip, yazıp\ k (ələk, əmək, yaxud g (ələg, əməg) şəklində yazılmışdır. Bunlardan hansı birinin yazıda düzgün olub-olmadığını təyin etmək çətinlik törədir. Çünki həm b ilə p-nin həm də k ilə g-nin ərəb əlifbasında şəkli təxminən eynidir” (9, s.14-15). t>d. Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində ədəbi dildən fərqli olaraq, söz əvvəli mövqedə d>t hadisəsi üstündür: tükən, tik (Qazax), tişqarı, tüş (Zaq), tarax, tiş, tüşman (Q).

M.Şirəliyevə görə, “Azərbaycan dili şivələrində söz əvvəlindəki d>t hadisəsi qıpçaq xüsusiyyətidir. Faktlar göstərir ki, türk dillərinin tarixində söz əvvəlində kar t samitinin işlənməsi üstün olmuşdur. Məsələn, M.Kaşğarının lüğətində d səsi ilə başlayan 18 söz var, qalanları isə t səsi ilə başlanır” (5, s.119).

[B] səsinin [m] səsinə keçməsi hadisəsi “Oğuznamə”də (XIII əsr) və uyğur yazılarında KDQ –də rast gəlinir: mən/bən, miz/biz, min/bin, kimi/kibi, mu<bu (7, s.409-410). b>m əvəzlənməsinin qıpçaq qrupu türk dillərinə aid olmasını M. Şirəliyev qeyd etmişdir (14, s.40). Dilimizin əvvəlki dövrlərində birinci şəxsin təkini bildirən “mən” əvəzliyi “bən” şəklində işlənir. Bəzən qoşa “mm” səmindən biri dialektizmlərin tərkibində [B] səsinə dönüşür. Məsələn, Amba çarə yoxdu (1, s.16).

E.Əzizovun fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun formalaşdığı dövrdə Azərbaycan dilində mən variantının üstünlüyü qədim yerli tayfaların, bən isə gəlmə oğuz-səlcuq tayfalarının dil xüsusiyyəti kimi başa düşülməlidir. B>m hadisəsi Azərbaycan dili şivələrində indi də mövcuddur: muxara, mənöqşə/mənöyşə, məniz, moyun (Gəd), manla, müdrimək (İm) (5, s.121).

Azərbaycan dilinin şivələrində [b] səsinin [m] səsinə keçidi geniş arealda reallaşır: bu, munun, muna, munu, munnən (Qar).

c>j dəyişməsi ən çox Qarabağ dialektində müşayiət olunur. Məsələn, Mənsə xatirələri sevən və onlarla yaşayan adam kimi qojamın (ana nənəmin) ölümündən tutmuş ilk dəfə ağacın başına çıxmağıma qədər xatırlamalıydım (6, s.9).

y>g əvəzlənməsi: yügəni, deməgnən, ailəlignən, yügrüg, igirmi, evlənginən, ögüdü, genə və s. Məsələn, O sahat bəgəndim. (1, s.39).

b>f əvəzlənməsi: Aaz ayıfdı, qızın üzün açma (3, s.15) və s.

Dilin qədim tarixi qatlarından olan fonetik sistemin ayrı-ayrı dialekt və şivələrdən müəyyən məqsədlərlə bədii əsərlərin dilinə gətirilən fonetik dialektizmlərin həm Azərbaycan ədəbi dilinin, həm də qədim türk dilinin fonetik hadisə və qanunları ilə qarşılıqlı və müqayisəli şəkildə öyrənilməsi istər Azərbaycan, istərsə də türk dilçiliyinin qarşısında duran aktual problemlərdəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Babanlı V. Ana intiqamı. Bakı: Gənclik, 1996, 96 s.
2. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası/ İ.M. Bayramov. –Bakı: Elm və Təhsil, – 2011. –119 s.
3. Cəfərzadə Ə. Bir səsin faciəsi. Bakı: Udulu, 1997, 144 s.
4. Cəfərzadə Ə. Eldən-elə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 384 s.
5. Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası/ E.Əzizov. –Bakı: Elm və təhsil, –2016. –

361 s.

6. Hüseynbəyli E. Yovşan qağayılar. Bakı, Adiloğlu, 2005, 344 s.

7. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər/ tərt. ed.S. Əlizadə. –Bakı: Öndər, –2004.– 376 s.

8. Qəmbərova, S. Azərbaycan dilinin şivə xüsusiyyətləri qaqauz dilində// Uluslararası türk lehçe araştırmaları dergisi. – Türkiye: 5 cilt,1. Say, s.77-86.

9. Mirzəzadə, H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası/ H.İ.Mirzəzadə. –Bakı: ADU, –1990, – 376 s.

10. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika və fonologiya/ –Bakı: Elm, –2019. –733 s.

11. Serebrennikov, B. A., Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası/ B.A. Serebrennikov, N. Hacıyeva. – Bakı: Səda, –2002. –380 s.

12. Səmədoğlu Y. Deyilənlər gəldi başa. Bakı, Avrasiya press, 2012, 433 s.

13. Səmədova, K. Şimal-qərb qrupu dialektlərinin fonetikasi/ K. Səmədova. –Bakı: –2018.–220s.

14. Şirəliyev, M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları/ M.Ş. Şirəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2008. – 415 s.